

AdvaCenter مرکز أديفا
מרכז אדוה
מידע על שוויון וצדק חברתי בישראל

עובדים, מעסיקים ועוגת ההכנסה הלאומית: דו"ח לשנת 2016

אתי קונור-אטיאס || אביב ליברמן

1 . 5 . 2 0 1 7

ת.ד. 36529, תל אביב 6136401
 טלפון: 03-5608871
 פקס: 03-5602205
www.adva.org
contact@adva.org

הוועד המנהל

פרופ' יוסי דהאן, יו"ר
 גילברט פינקל (מ.א.), גזברית
 פרופ' איסמעיל אבו סעד
 ד"ר ניצה ברקוביץ
 פרופ' אורן יפתחאל
 פרופ' יוברט לוייון
 פרופ' ריקי סויה
 פרופ' דני פילק
 פרופ' רחל קלוש
 פרופ' אורי רם

ועדת הביקורת

רותי גור
 חנה לנגר

צוות

מנהלת: ברברה סבירסקי
 מנהל אקדמי: ד"ר שלמה סבירסקי
 רכות מחקר: אתי קונוריאטיאס
 חוקרת: עו"ד נוגה דגן-בוזגלו
 חוקרת ורכות תחום תקצוב מגדרי: ד"ר יעל חסון
 רכות פרויקטים לשוויון מגדרי: ולריה סייגלשיפר
 רכות קהילתית: אוריה זיני
 רכות קהילתית: ערין הווארי
 חוקר ומנהל הדרכה: ירון הופמן-דישון
 עוזרת מחקר: אביב ליברמן
 מנהלת משרד ואחראית קשרי עיתונות: מירה אופנהיים
 יועץ כספי: רועי מאור
 פיתוח משאבים: אפרת יערי

תוכן עניינים

4	עיקרי הדברים
6	פרק א': חלוקת עוגת ההכנסה הלאומית בין עובדים ומעסיקים
11	פרק ב': שכר גבוה, שכר נמוך
22	פרק ג': משקי הבית העניים בישראל ודור ההמשך

עיקרי הדברים

בעשורים האחרונים מצטמצם בעקביות חלקם של העובדים, שכירים ועצמאים כאחד, בעוגת ההכנסה הלאומית. בשנת 2016 הוא עמד על 56% – השיעור הנמוך ביותר מאז שנת 2000, אז הוא עמד על 65%. בה בעת, חלקם של המעסיקים בעוגת ההכנסה הלאומית גדל מ-15% ב-2003 עד ל-19% בשנת 2016. הרווח שגורפים המעסיקים כיום עלול להתברר כהפסד עתידי של המשק ושל החברה הישראלית, שכן עובדים ועובדות המתקשים לקיים רמת חיים נאותה ולהנחיל לעצמם ולילדיהם הכשרה והשכלה נאותים, יתקשו להוות תשתית איתנה לפיתוח כלכלי ארוך טווח.

ב-2015, 29.4% מכלל השכירים במשק קיבלו שכר המוגדר על ידי ה-OECD כנמוך – 2/3 מן ההכנסה החציונית במשק. חלקם של כלל מקבלי השכר הנמוך בעוגת ההכנסות של שכירים בישראל עמד באותה שנה על 7.3%. המאון העליון – 1% מן השכירים – קיבל באותה שנה חלק קטן אך במעט מעוגת ההכנסות – 6.0%.

מאפייני בולט של עובדים המשתכרים שכר נמוך הוא העדר השכלה אקדמית. אין כמעט הבדל בין בעלי 12 שנות לימוד לבעלי תעודת בגרות, או תעודה על תיכונית אחרת. בשתי הקבוצות הללו יש ייצוג גבוה – כ-38% למשתכרים שכר נמוך. בנוסף, עם מקבלי השכר הנמוך נמנו 37.1% מהנשים, 37.6% מן הערבים ו-26.9% מן העולים ממדינות חבר העמים. מנגד, שכבה דקה של מנהלים ובכירים משתכרת שכר גבוה מאד. ב-2016, התגמול השנתי הממוצע של כל חמשת המנהלים הבכירים בחברות הנסחרות במדד "תל אביב 100" עמד על 3.36 מיליון ש"ח, או 281 אלף ש"ח בחודש. התגמול של מנכ"לי תאגידי "תל אביב 100" היה אף גבוה יותר. המנכ"לים תוגמלו, בממוצע, בסכום שנתי כולל של 4.57 מיליון ש"ח, או 382 אלף ש"ח בחודש.

בשנת 2016 הפערים בין המנהלים הבכירים ובין שאר העובדים הוסיפו להיות גבוהים ביותר. התגמול הממוצע של המנכ"לים היה גבוה פי 39 מן השכר הממוצע במשק בשנת 2016 (9,798 ש"ח, עובדים ישראלים בלבד) ופי 79 משכר המינימום של אותה השנה (4,825 ש"ח).

משקי בית של עובדים עניים שבראשם/ שכיר/ה

בשנים האחרונות אנו עדים למגמה של עלייה בתחולת העוני במשפחות שבראשן שכיר/ה, המשקפת מצב בו עבודה כבר אינה מחלצת מעוני.¹ התמיכה המוצעת היום לעובדים עניים מתמקדת במענק עבודה – "מס הכנסה שלילי", אולם סכומי המענק נמוכים ואינם מספיקים להוציא משפחות עובדות בשכר נמוך מתחולת העוני ומסביבת העוני.

המשמעות היא, שסיכוייהם של ילדים לעובדים עניים להיחלץ ממעגל העוני נמוכים. נוכח הפער הכלכלי וכן פערי ההישגים בין תלמידים מרקע חלש לרקע בינוני וחזק² דרושה בדחיפות מדיניות של תקצוב דיפרנציאלי שתצמצם את השלכות הפערים בין הכנסות ההורים על חינוך הילדים. מעבר לכך נדרשת השקעה מדינתית ביצירת תשתיות לחינוך בלתי פורמלי ביישובים הערבים.

מרבית משקי הבית שבראשם שכירים עניים מועסקים בענפים המאופיינים ברמת טכנולוגיה נמוכה, שיעורי התאגדות נמוכים וריבוי הסדרי העסקה פוגענית – באמצעות קבלני משנה, במשרות חלקיות ושעתיות.

משקי בית של עובדים עניים ערבים מרוכזים במיוחד בענף הבינוי. בענף זה חלים הסכמים קיבוציים אולם הוא מאופיין בעובדים בלתי מקצועיים המועסקים בשכר נמוך וכן בהעסקה קבלנית נרחבת.

בקרב משקי הבית העניים שבראשן נשים, בולט ריכוזן של נשים חרדיות המועסקות בשכר נמוך בענף החינוך. הדבר נובע במידה רבה מהעסקה נרחבת בעמותות ורשתות, שלא לפי תנאי ההסכמים הקיבוציים במקצוע ההוראה.

מבחינת ההשלכות על דור ההמשך, משקי בית של עובדים עניים אינם מסוגלים להשקיע כספים בחינוך ילדיהם והוצאותיהם על חינוך פורמלי ובלתי פורמלי נמוכות בהשוואה למשקי בית בחמישון העליון.

פרק א'

חלוקת עוגת ההכנסה הלאומית בין עובדים ומעסיקים

חלקם של העובדים, חלקם של המעסיקים

ההכנסה הלאומית מורכבת מחלקם של העובדים, חלקם של המעסיקים ומסים נטו על ייצור מקומי ועל יבוא.

חלקם של העובדים

חלקם של העובדים בעוגת ההכנסה הלאומית מורכב משניים: תמורה לשכירים (נתוני הלמ"ס אינם מאפשרים הבחנה בין שכירים ישראליים העובדים בישראל ובין אלה העובדים בחו"ל) ותמורה ללא שכירים (עצמאים). כאשר לשכירים מחו"ל, ההכנסות שלהם אינן נכללות בהכנסה הלאומית. אנו החלטנו להציג את הנתון בכל זאת, כדי להראות את חלקם בעוגה: העובדים מחו"ל, "עובדים זרים" ופלטנינים, מהווים חלק נכבד מכוח העבודה הישראלי – לפי חישובים שונים, בין 8% ל-10%; אך כפי שניתן לראות בלוח שבעמוד 9, חלקם בעוגת ההכנסה הלאומית הוא קטן. התמורה לשכירים כוללת את התשלומים הישירים (שכר ומשכורת) וכן את ההפרשות הסוציאליות של המעסיקים עבור העובדים לקרנות ולקופות כגון: קופות פנסיה

ההכנסה הלאומית

ההכנסה הלאומית מוגדרת על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן הלמ"ס) כך: התוצר המקומי הגולמי, פחות ההכנסה (תמורה לעבודה והכנסה מרכוש) ששולמה לעובדים ולבעלי עסקים זרים הפועלים בישראל, בתוספת ההכנסות ששולמו לעובדים ולבעלי עסקים ישראליים בחו"ל. ובמילים אחרות, ההכנסה הלאומית מוגדרת כסכום הכולל של ההכנסות של ישראלים, עובדים ומעסיקים, בין אם פעלו בישראל ובין אם פעלו בחו"ל. ההכנסות של עובדים ובעלי עסקים זרים הפועלים בישראל נחשבות חלק מן ההכנסה הלאומית של הארצות מהן באו.

הלמ"ס מערכנת באופן שוטף את נתוני ההכנסה הלאומית, שהם חלק מכלל החשבונות הלאומיים. לרוב, אין שינוי במגמות הכלליות, אך נתונים פרטניים שפורסמו השנה עשויים להיות שונים מאלה שפורסמו אשתקד.

מסים נטו על ייצור מקומי ועל יבוא

חלקם של תשלומי המסים בעוגת ההכנסה הלאומית מורכב משניים: הראשון, מסים על ייצור מקומי כולל תשלומי חובה שגובה הממשלה או הרשות המקומית על מוצרים כגון: מע"מ, מס קניה, מס דלק, מס רכוש, מס בולים, בלו מלט, מס מעסיקים ועוד. השני, מסים על יבוא כולל מסים על יבוא אזרחי ו/או יבוא ביטחוני. עיקר ההוצאה בסעיף זה היא על תשלומי מע"מ, מכס ומס קנייה שמקורם ביבוא אזרחי. תשלומי המסים שמתקבלים משני הסעיפים הללו כוללים בתוכם את התמיכות השוטפות שמעניקה הממשלה ו/או הרשות המקומית לחברות השונות במשק. מלבד התמיכה השוטפת נכללות גם הלוואות שהממשלה נותנת לאותן חברות או יצרנים בתנאים מועדפים (למשל הלוואות מקרנות ייצוא). בחישוב חלקם של המסים (נטו) בתוך ההכנסה הלאומית מופחתת התמיכה השוטפת ואותן הלוואות.

ותגמולים, ביטוח לאומי וכיו"ב. התמורה ללא שכירים (עצמאים) היא סכום שהלמ"ס גוזרת מתוך סכומים אחרים: מספר שעות העבודה של הלא-שכירים כפול השכר הממוצע לשעה בענף בו הם מועסקים במגזר העסקי.

חלקם של המעסיקים

חלקם של המעסיקים קרוי בלמ"ס "העודף התפעולי". הוא מחושב על ידי הפחתה מן התוצר המקומי של שני סכומים: (1) חלקם של העובדים ו-(2) המסים על הייצור המקומי. "העודף התפעולי" הוא ברובו של המגזר העסקי. "העודף התפעולי" המוצג בלוחות שלהלן אינו כולל הכנסות מדירור; זאת, כדי להדגיש את התמורה שמקבלים המעסיקים מפעילות כלכלית יצרנית. יש לציין כי "העודף התפעולי" המתקבל מוטה כלפי מטה: ראשית, הוא אינו כולל מענקי הון, המהווים כ-2% מהתוצר העסקי; שנית, בחברות פרטיות קטנות רושמים הבעלים חלק מהכנסותיהם כ"הכנסות משכר", ובכך הם מגדילים את חלקם של העובדים בעוגה הלאומית, במקום את זה של המעסיקים.

ב-2016, חלקם של העובדים בעוגת ההכנסה נותר דומה לזה שהיה בשנתיים האחרונות, אך הוא עדיין נמוך משהיה בתחילת העשור הקודם

בשנת 2006 (ולא על 56%, כפי שהיה בפועל), היו העובדים מקבלים ב-2016, כקבוצה, 41.91 מיליארד ש"ח נוספים. לצורך המחשה: אם נחלק את הסכום הזה בהיקף הכולל של כוח העבודה בישראל – ב-2016, כ-3,925.2 מיליון⁵ – נמצא, כי באותה שנה עשויים היו כל עובד ועובדת לקבל, בממוצע, תוספת של 7,653 ש"ח, או כ-890 ש"ח לחודש⁶. דרך נוספת להמחיש את העובדה שהעשור האחרון היה טוב למעסיקים יותר מאשר לעובדים היא, להשוות בין שיעור הגידול בהכנסה הלאומית ובין שיעור הגידול בהכנסתם של המעסיקים והעובדים: בין 2006 ל-2016 גדלה ההכנסה הלאומית ב-52% (מ-687.4 מיליארד ש"ח ל-1,047.6 מיליארד ש"ח, במחירי 2016), אך בעוד שהכנסת העובדים גדלה ב-43%, הכנסת המעסיקים גדלה ב-75% לערך. הרווח שגורפים המעסיקים כיום עלול להתברר כהפסד עתידי של המשק ושל החברה הישראלית, שכן עובדים ועובדות המתקשים לקיים רמת חיים נאותה ולהנחיל לעצמם ולילדיהם הכשרה והשכלה נאותים, יתקשו להוות תשתית איתנה לפיתוח כלכלי ארוך טווח.

ב-2016, חלקם של העובדים בעוגת ההכנסה הלאומית עמד על 56%, בעוד שחלקם של המעסיקים ("העודף התפעולי") עמד על 19%. רוב החלק הנוותר כ-16% – הוא מסים המשולמים למדינה.³

לאחר שהמשק יצא מן המשבר של האינתיפאדה השנייה, בסוף 2003, החל חלקם של המעסיקים בעוגת ההכנסה הלאומית לגדול, מ-15% ב-2003 עד שבשנת 2013 הוא עמד על 20% – השיעור הגבוה ביותר בעשור הנוכחי.

עבור העובדים, העשור הנוכחי היה פחות טוב: חלקם בעוגת ההכנסה הלאומית ירד ל-60%-61% בשנים 2006-2008 וירד עוד יותר ל-56% בשנת 2014. מאז הוא אינו משתנה. נזכיר כי בתחילת שנות ה-2000 חלקם של העובדים עמד על 65%, גבוה מעט מהשיעור שנרשם במחצית השנייה של שנות ה-90.⁴

גם כאשר מדובר בתנודות של אחוזים בודדים, הסכומים בפועל הם משמעותיים: ב-2016, לדוגמא, עמדה ההכנסה הלאומית של ישראל על 1,048 מיליארד ש"ח (במחירים שוטפים). אחוז אחד מזה היה 10.48 מיליארד ש"ח. אילו עמד חלקם של העובדים בעוגה של 2016 על 60%, כפי שהיה

חלוקת ההכנסה הלאומית, 2016-2006

במחירי שוק, במיליוני ש"ח, במחירי 2016

2016	2014	2012	2010	2008	2006	
1,047,654	935,691	839,945	781,165	728,377	687,443	סך כל ההכנסה הלאומית במחירי שוק
590,405	523,176	491,950	453,926	447,468	413,057	1. חלקם של העובדים תמורה לעבודה לתושבי ישראל
540,204	480,948	449,979	417,189	409,558	375,710	תמורה מקומית לשכירים
66,464	56,893	56,133	49,724	50,055	47,127	תמורה מקומית לעצמאים
16,263	14,665	14,161	12,986	12,145	9,781	פחות: תמורה לעובדים מחו"ל
194,584	173,685	150,490	137,781	112,758	111,294	2. חלקם של המעסיקים עודף תפעולי מקומי למעט דירות בבעלות
167,951	154,938	137,295	132,299	121,421	111,773	3. מסים נטו על ייצור מקומי ועל יבוא

הערה: הלוח אינו כולל הכנסות מקומיות מדירות בבעלות והכנסות מרכוש ויזמות בחו"ל.
מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך נתונים שהתקבלו מגף חשבונות לאומיים בלמ"ס, מרץ 2017.

חלוקת ההכנסה הלאומית, 2016-2006

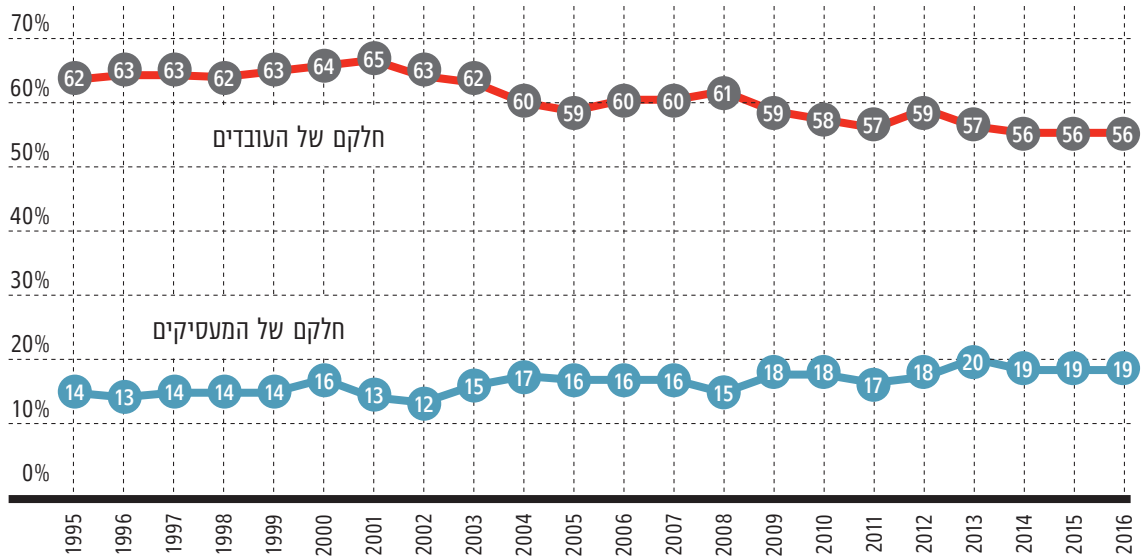
במחירי שוק, באחוזים

2016	2014	2012	2010	2008	2006	
100	100	100	100	100	100	סך כל ההכנסה הלאומית במחירי שוק
56	56	59	58	61	60	1. חלקם של העובדים תמורה לעבודה לתושבי ישראל
52	51	54	53	56	55	תמורה מקומית לשכירים
6	6	7	6	7	7	תמורה מקומית לעצמאים
2	2	2	2	2	1	פחות: תמורה לעובדים מחו"ל
19	19	18	18	15	16	2. חלקם של המעסיקים עודף תפעולי מקומי למעט דירות בבעלות
16	17	16	17	17	16	3. מסים נטו על ייצור מקומי ועל יבוא

הערה: הלוח אינו כולל הכנסות מקומיות מדירות בבעלות והכנסות מרכוש ויזמות בחו"ל. לכן הסך הכל אינו מסתכם ל-100%.
מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך נתונים שהתקבלו מגף חשבונות לאומיים בלמ"ס, מרץ 2017.

חלקם של העובדים וחלקם של המעסיקים בעוגת ההכנסה הלאומית, 2016-1995

באחוזים מתוך סך ההכנסה הלאומית

הערה: הלוח אינו כולל הכנסות מקומיות מדירות בבעלות והכנסות מרכוש ויזמות בחו"ל וכן אינו כולל מיסים נטו על ייצור מקומי ועל יבוא ועל כן, הסך הכל אינו מסתכם ל-100%.

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך נתונים שהתקבלו מגף חשבונות לאומיים בלמ"ס, מרץ 2017.

פרק ב'

שכר גבוה, שכר נמוך

כל הענפים, רוב העובדות/ים מקבלות/ים שכר נמוך

בענף שירותי אירוח ואוכל וענף שירותי ניהול ותמיכה (חברות השמה וכוח אדם, סוכנויות נסיעות, שירותי שמירה ושירותי תחזוקה וגינון לבניינים), שבהם השכר הוא מהנמוכים במשק, שיעור המשתכרים עד מחצית השכר הממוצע לשכיר עמד על 64%, לערך. כמחצית מהמועסקים בענפי השירותים הציבוריים (חינוך ושירותי בריאות ורווחה), השתכרו לא יותר ממחצית השכר הממוצע לשכיר. נציין כי בענפים אלו רוב המועסקים הן נשים.⁹

שכר גבוה

ב-2014, שיעור המשתכרים יותר מהשכר הממוצע לשכיר עמד על 30% לערך. השיעור הגבוה ביותר נרשם בענף אספקת חשמל, גז וקיטור, בענף מנהל מקומי וציבורי, בענף השירותים הפיננסיים ובענף מידע ותקשורת. לעומת זאת, בענף שירותי אירוח ואוכל ושירותי ניהול ותמיכה (שירותי שמירה, אבטחה, תחזוקה ותעסוקה) – הוא עמד על 7% בממוצע.

השיעור הממוצע של המשתכרים שכר גבוה במיוחד – שלוש פעמים השכר הממוצע לשכיר ויותר, דהיינו, 29,124 ש"ח ומעלה – עמד על 4.0%.

בענף אספקת חשמל, גז, קיטור ומיזוג אוויר נרשם השיעור הגבוה ביותר של משתכרים שלוש פעמים השכר הממוצע לשכיר ומעלה – 30.1%. השיעור הנמוך ביותר, 0.4%, נרשם בענף שירותי אירוח ואוכל.

כאשר הלמ"ס מפרסמת, אחת לחודש, את השכר הממוצע במשק,⁷ התקשורת אוהבת להתמקד במספר ענפים שבהם השכר הממוצע הוא גבוה.

אלא שהנתון הממוצע עבור כל אחד מענפי המשק מסתיר בדרך כלל שתי עובדות:

א. החלוקה הפנימית בתוך כל ענף היא מאוד לא שוויונית; ב. בכל הענפים, למעט ענף החשמל, הגז ומיזוג אוויר, חלק גדול מהעובדים והעובדות משתכר שכר נמוך.⁸ גם בענפים שבהם השכר הממוצע הוא גבוה, רק מיעוט קטן מקבל שכר גבוה: אלא ששכרו של מיעוט זה לעתים כה גבוה עד שהוא מעלה את השכר הממוצע בענף, גם כשהרוב מקבל שכר נמוך. טוב היה לו פירסם המוסד לביטוח לאומי גם את השכר החציוני בכל ענף.

נוכל לעמוד על ההטייה הגלומה בנתוני הממוצע בעזרת נתונים שמפרסם המוסד לביטוח לאומי, על התפלגות השכר בענפים השונים יחסית לשכר הממוצע לשכיר השנה האחרונה עבורה פירסם המוסד לביטוח לאומי נתונים שכאלה היא 2014.

שכר נמוך

37% לערך מכלל השכירים קיבלו ב-2014 שכר בגובה של לא יותר ממחצית השכר הממוצע לשכיר, דהיינו 4,970 ש"ח (על פי המוסד לביטוח לאומי, השכר הממוצע לשכיר עמד באותה שנה על 9,939 ש"ח).

התפלגות העובדים השכירים לפי ענף כלכלי וקבוצת שכר, 2014

באחוזים, ממוצע לחודש

מפלגת השכר הממוצע		עוד השכר הממוצע - שיעורים מצטברים			ענף כלכלי ראשי
שלוש פעמים יותר השכר הממוצע לשכיר	מפעמיים ועוד שלוש השכר הממוצע לשכיר	עד השכר הממוצע לשכיר	עד 75% מהשכר הממוצע לשכיר	עד מחצית השכר הממוצע לשכיר	
4.0	25.8	70.3	57.4	37.3	סך הכל
1.0	14.4	84.6	73.9	45.2	חקלאות, ייעור ודיג
2.0	21.9	76.1	60.4	36.4	כרייה וחציבה
7.1	32.2	60.6	43.2	20.5	תעשייה וחרושת
30.1	52.2	17.7	12.2	7.7	אספקת חשמל, גז, קיטור ומיזוג אוויר
5.4	40.7	53.8	36.8	18.1	אספקת מים, שירותי ביוב, טיפול באשפה
2.0	19.2	78.8	66.0	40.1	בינוי
2.7	20.3	77.0	64.4	41.5	מסחר סיטוני וקמעוני
3.5	28.0	68.5	51.5	29.9	שירותי תחבורה, אחסנה, דואר ובלדרות
0.4	7.1	92.5	83.9	64.2	שירותי אירוח ואוכל
11.2	42.4	46.5	35.1	21.4	מידע ותקשורת
9.7	43.4	46.9	32.1	15.4	שירותים פיננסיים ושירותי ביטוח
5.6	41.1	53.3	37.1	21.0	פעילויות בנדל"ן
5.6	29.8	64.5	51.1	32.0	שירותים מקצועיים, מדעיים וטכניים
0.6	7.4	92.1	84.7	62.5	שירותי ניהול ותמיכה
3.1	48.6	48.3	30.8	15.3	מינהל מקומי, מינהל ציבורי וביטחון
2.2	19.5	78.3	67.5	48.8	חינוך
3.7	21.1	75.2	64.5	47.0	שירותי בריאות ושירותי רווחה וסעד
1.8	14.8	83.4	72.4	53.0	אמנות, בידור ופנאי
1.5	15.8	82.6	72.3	52.7	שירותים אחרים
1.1	9.8	89.1	76.5	45.9	משקי בית כמקומות תעסוקה
7.9	64.0	28.1	18.0	8.6	ארגונים וגופים חוץ-מדינותיים

הערה: נתוני הסך הכל כוללים גם שכירים שהענף הכלכלי בו הם מועסקים אינו ידוע.
מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך מינהל המחקר והתכנון במוסד לביטוח לאומי, שכר והכנסות מעבודה, מרץ 2017.

השתתפות התעשיינים במימון התנאים הסוציאליים של עובדיהם בשנים 2012-2015

ב-2015, מעסיקים בתעשיות טכנולוגיה מסורתית שילמו סכום כולל של 1.88 מיליארד ש"ח עבור תנאים סוציאליים של עובדיהם – סכום שהיה שווה ל-16.6% מכלל תשלומי השכר במגזר זה של התעשייה. לעומת זאת, מעסיקים בתעשיות טכנולוגיה עילית הוציאו סכום של 5.14 מיליארד ש"ח, סכום שהיה שווה ל-23.9% מכלל השכר ששולם באותה שנה במגזר זה של התעשייה.

בחישוב לעובד/ת, המעסיקים בתעשיות טכנולוגיה מסורתית הפרישו 17,355 ש"ח לשנה בעוד שהמעסיקים בתעשיות טכנולוגיה עילית הפרישו 56,238 ש"ח לשנה – יותר מפי 3. פירוש הדבר, כמובן, תנאים סוציאליים טובים באופן משמעותי.

הלוח השני מציג נתונים על ארצות נבחרות. את הנתונים יש לקרוא בזהירות, בייחוד כאשר משווים ארצות בודדות, וזאת משום שהתנאים הסוציאליים אינם אחידים בכל הארצות וכך גם הסדרי המימון של תנאים אלה. עם כל זאת, הלוח מבליט את העובדה שהשתתפותם של התעשיינים הישראליים במימון התנאים הסוציאליים של עובדיהם נמוכה מזו של רוב הארצות המפותחות.

שכירים זכאים לקבל מן המעסיק לא רק שכר אלא גם תשלומים עבור תנאים סוציאליים – תשלומי המעסיק למוסד לביטוח לאומי ולקרנות השתלמות, קופות תגמולים, פיצויים, הסעת עובדים, החזקת מזון וכיו"ב.

בישראל, ההשתתפות של המעסיקים במימון התנאים הסוציאליים של עובדיהם נמוכה בהשוואה בינלאומית. לא רק זאת אלא שהשתתפות זו אינה אחידה – היא גבוהה בענפי תעשיות הטכנולוגיה העלית ונמוכה בענפי תעשיות הטכנולוגיה המסורתית.

יצוין כי נתונים על תשלומי מעסיקים עבור תנאים סוציאליים קיימים רק עבור ענף התעשייה. להלן מוצגים נתונים ישראליים עבור השנים 2012-2015 ונתונים בינלאומיים לשנת 2015.

הלוח הראשון מציג את תשלומי השכר בענפי התעשייה, כשהם מדורגים לפי העוצמה הטכנולוגית של תתי-הענפים, ולצדם את סך כל הוצאות המעסיקים על תנאים סוציאליים של עובדיהם. הנתונים הם עבור השנים 2012-2015.

סך כל תשלומי מעסיקים על תנאים סוציאליים, כאחוז מסך כל תשלומי השכר בענפי תעשייה, המדורגים לפי עוצמה טכנולוגית, 2012-2015

מספר השכירים באלפים; נתוני שכר והוצאות במיליארדי ש"ח, במחירי 2016

2015	2014	2013	2012	
טכנולוגיה עילית				
94.9	96.0	97.3	97.4	משרות שכיר
22.33	21.67	21.41	21.22	שכר עבודה של כלל השכירים בענף
5.34	5.14	5.10	4.94	סך תשלומי המעסיקים על תנאים סוציאליים
23.9%	23.7%	23.8%	23.3%	תשלומי מעסיקים כאחוז מהשכר
טכנולוגיה מעורבת עילית				
57.4	58.4	58.5	54.5	משרות שכיר
8.95	9.03	8.90	8.51	שכר עבודה של כלל השכירים בענף
1.85	1.83	1.74	1.67	סך תשלומי המעסיקים על תנאים סוציאליים
20.7%	20.3%	19.6%	19.6%	תשלומי מעסיקים כאחוז מהשכר
טכנולוגיה מעורבת מסורתית				
85.8	84.2	83.6	82.6	משרות שכיר
10.97	10.57	10.26	9.91	שכר עבודה של כלל השכירים בענף
2.03	1.91	1.81	1.72	סך תשלומי המעסיקים על תנאים סוציאליים
18.5%	18.1%	17.6%	17.3%	תשלומי מעסיקים כאחוז מהשכר
טכנולוגיה מסורתית				
108.3	108.4	107.3	108.3	משרות שכיר
11.32	10.79	10.58	10.60	שכר עבודה של כלל השכירים בענף
1.88	1.76	1.68	1.64	סך תשלומי המעסיקים על תנאים סוציאליים
16.6%	16.3%	15.9%	15.5%	תשלומי מעסיקים כאחוז מהשכר

הערה: למן 2012 הנתונים שנואספים מבוססים על הסיווג האחד של ענפי הכלכלה לשנת 2011, ולכן לא ניתן לערוך השוואה לשנים קודמות.
מקור: עיבוד של מרכז אדוה לנתונים שהתקבלו מגף תעשייה ועסקים בלמ"ס, אפריל 2017.

מרכיבים של עלות העסקה שעתית בתעשייה, ארצות שונות, 2015

בדולרים של ארה"ב ובאחוזים

תשלומי המעסיק לביטוח הסוציאלי של העובדים/ות כ- % מעלות ההעסקה	תשלומי המעסיק לביטוח הסוציאלי של העובדים/ות	עלות העסקה כוללת	
19.8%	2.2	11.1	פורטוגל
19.8%	4.5	22.7	קוריאה
19.7%	7.6	38.8	אוסטרליה
18.4%	11.9	64.7	שוויץ
18.2%	4.6	25.4	סינגפור
18.1%	4.3	23.6	יפן
17.9%	1.5	8.5	פולין
17.4%	3.6	20.8	ארגנטינה
17.0%	3.7	21.7	ישראל
17.0%	8.4	49.7	נורבגיה
17.0%	1.0	5.8	טורקיה
16.6%	6.0	36.0	אירלנד
15.1%	1.4	9.5	טיוואן
14.6%	4.6	31.4	בריטניה
10.9%	4.8	44.4	דנמרק
8.2%	0.2	2.2	פיליפינים
4.0%	0.9	23.3	ניו זילנד

תשלומי המעסיק לביטוח הסוציאלי של העובדים/ות כ- % מעלות ההעסקה	תשלומי המעסיק לביטוח הסוציאלי של העובדים/ות	עלות העסקה כוללת	
32.2%	15.0	46.6	בלגיה
30.7%	2.4	8.0	ברזיל
30.7%	12.8	41.7	שבדיה
30.4%	11.4	37.6	צרפת
29.7%	1.8	5.9	מקסיקו
28.2%	8.9	31.5	איטליה
27.6%	3.1	11.3	סלובניה
26.6%	2.7	10.3	צ'כיה
26.0%	2.9	11.0	אסטוניה
26.0%	10.2	39.2	אוסטריה
25.6%	6.0	23.7	ספרד
23.9%	2.0	8.3	הונגרייה
23.7%	8.9	37.7	ארצות הברית
23.5%	3.6	15.5	יוון
22.2%	8.1	36.5	הולנד
21.7%	9.2	42.4	גרמניה
20.4%	7.8	38.5	פינלנד
20.4%	6.3	30.9	קנדה

ה-1% העליון של השכירים מקבל חלק עוגה דומה לזה של 29.4% השכירים בעלי שכר נמוך בישראל

גבוה ב-5% מהרמה שנקבעה ב-2014. חלק מעלייה זו מיוחס לתוספת בת ה-12% שקיבלו משתכרי שכר מינימום בשלוש השנים האחרונות.¹¹

ב-2015, חלקם של מקבלי ההכנסה הנמוכה בעוגת ההכנסה הכוללת של השכירים – 7.3% – היה דומה לחלקם בשנת 2013 – 7.2%. זאת, למרות שב-2015, משקלם של מקבלי הכנסה נמוכה בכלל השכירים – 29.4% – היה גבוה מאשר ב-2013 – 27.5%. בהקשר זה, בנק ישראל מציינ כי חלק מהמשרות החדשות שנוספו למשק בשנים האחרונות התאפיינו בשכר נמוך.¹²

ההכנסה המהווה כניסה למאון העליון עמדה ב-2015 על 44,652 ש"ח – גבוהה מהרף של העשור כולו.

חלקם של השכירים הנמנים עם המאון העליון בעוגת ההכנסה הכוללת של השכירים עמד בשנת 2015 על 6.0%, לעומת 6.9% בשנת 2013.

לסיכומו של פרק זה אנו מציגים נתוני שכר של שתי קבוצות שכירים: שכירים במאון העליון – 1% מהשכירים – ושכירים בעלי שכר נמוך. שכר נמוך מוגדר על ידי ארגון ה-OECD כהכנסה שאינה עולה על 2/3 מההכנסה החציונית של השכירים. בישראל, מקבלי שכר נמוך מהווים 29.4% מהשכירים.

נתוני השכר שהלמ"ס מפרסמת הם נתונים על הכנסה חודשית ברוטו לשכיר (הכנסה מכל מקומות העבודה שבהם מועסק השכיר והיא כוללת את כל התוספות: שעות נוספות, דמי הבראה, ביגוד וכו').¹⁰ במקרה שלפנינו, "שכר נמוך" פירושו "הכנסה נמוכה". הנתונים מתייחסים לתקופה שהחלה עם גל הצמיחה במשק, ב-2005.

הלוח הראשון מציג נתונים עבור בעלי שכר נמוך, והשני – עבור המאון העליון.

שכר נמוך עמד בשנת 2015 על 4,596 ש"ח, שכר זה היה

שכירים המשתכרים עד שני-שליש מההכנסה החציונית של שכירים, 2015-2005

בש"ח, במחירי 2015

2015 סדרה חדשה	2013 סדרה חדשה	2011	2009	2007	2005	
6,894	6,564	6,341	6,446	6,768	6,234	הכנסה חציונית
4,596	4,376	4,227	4,297	4,395	4,156	שכר נמוך (2/3 מההכנסה החציונית)
29.4%	27.5%	25.8%	25.9%	25.5%	25.3%	משקלם של שכירים מקבלי שכר נמוך בכלל השכירים
7.3%	7.2%	8.0%	7.7%	7.3%	7.3%	חלקם של מקבלי שכר נמוך בעוגת השכר של השכירים

מקורות: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, קבצי סקר הכנסות, שנים שונות; הנתונים בשנים 2013 ו-2015 עובדו מתוך סקרי הכנסות והוצאות למשק בית של הלמ"ס.

שכירים הנמנים עם המאון העליון, 2015-2005

בש"ח, במחירי 2015

2015 סדרה חדשה	2013 סדרה חדשה	2011	2009	2007	2005	
44,652	41,897	39,649	40,633	43,999	38,142	הרף התחתון של המאון העליון
1.0%	1.0%	1.0%	1.0%	1.0%	1.0%	משקלם של שכירי המאון העליון בכלל השכירים
6.0%	6.9%	6.4%	6.3%	6.7%	6.1%	חלקו של המאון העליון בעוגת השכר של השכירים

מקורות: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, קבצי סקר הכנסות, שנים שונות; הנתונים בשנים 2013 ו-2015 עובדו מתוך סקרי הכנסות והוצאות למשק בית של הלמ"ס.

מי בקבוצת השכר הנמוך ומי במאון העליון, 2015

רומה – 24% – נרשם אצל אשכנזים דור שני בארץ. לעומת זאת, שיעור האשכנזים בני דור שני הנמנים עם קבוצת משתכרי שכר גבוה – 2.8% – פי שלושה לערך מזה של המזרחים דור שני – 1%.

שתי קבוצות נוספות שבהן יש שיעור גבוה של משתכרי שכר נמוך הם עולים ממדינות חבר העמים (26.9%) ובעלי תעודת סיום של בית ספר יסודי, חט"ב או תיכון ללא בגרות (38.8%).

הקבוצה בעלת השיעור הנמוך ביותר של משתכרי שכר נמוך הם בעלי תעודה של תואר שלישי – 3.9% בלבד. בקבוצה זו נוכל למצוא גם את השיעור הגבוה ביותר של משתכרי שכר גבוה – 10%.

באשר לרמת השכלה, הקו המפריד בין שיעור גבוה של משתכרי שכר נמוך לאחרים הוא תעודה אקדמית: אין כמעט הבדל בין בעלי 12 שנות לימוד לבעלי תעודת בגרות, או אחרת. בשתי הקבוצות הללו יש ייצוג גבוה – כ-38% למשתכרי שכר נמוך.

השכירים במאון העליון הם ברובם גברים יהודים אשכנזים בעלי השכלה גבוהה. לעומת זאת, קבוצת מקבלי שכר נמוך מאופיינת בריבוי של נשים, ערבים, עולים מברית המועצות לשעבר מאז 1990 ובעלי השכלה נמוכה.

יותר משליש מן הנשים השכירות בישראל – 37.1% – נמנות עם קבוצת המשתכרים שכר נמוך (כאמור, 4,596 ש"ח לחודש, במחירי 2015). בקרב הגברים, השיעור המקביל נמוך יותר ועומד על 22.2%.

1.7% מן הגברים השכירים נמנים עם קבוצת המשתכרים שכר גבוה; זאת, לעומת 0.3% בלבד מן הנשים.

28.3% מן היהודים ו-37.6% מן הערבים משתכרים שכר נמוך.

בקבוצת המשתכרים שכר גבוה, לעומת זאת, יש הבדל גדול בין ערבים ליהודים: שיעור היהודים בקבוצה זו עמד על 1.1%, בעוד שחלקם של הערבים הוא אפסי.

כ-21% מן המזרחים שהם דור שני בארץ (האב יליד אסיה או אפריקה) נמנים עם קבוצת משתכרי שכר נמוך. שיעור

מי בקבוצת מקבלי שכר נמוך ומי במאון העליון, 2015

באחוזים מסך הכל בתא

משתכרי שכר גבוה מתוך סך הכל בתא	משתכרי שכר נמוך מתוך סך הכל בתא	
1.7%	22.2%	גברים
0.3%	37.1%	נשים
1.1%	28.3%	יהודים ואחרים
- -	37.6%	ערבים
1.0%	20.8%	יהודים מזרחים: ילידי ישראל לאב יליד אסיה או אפריקה
2.8%	24.0%	יהודים אשכנזים: ילידי ישראל לאב יליד אירופה או אמריקה
0.4%	26.9%	עולים מבריה"מ לשעבר מאז 1990
0.2%	38.8%	בעלי תעודה מבי"ס יסודי, חט"ב או תיכון ללא בגרות
0.3%	37.2%	בעלי תעודת בגרות, תעודה על תיכונית או אחרת
2.2%	13.8%	בעלי תעודת תואר ראשון או שני
10.0%	3.9%	בעלי תעודת תואר שלישי

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, קובץ סקר הכנסות והוצאות למשק הבית 2015.

על תופעת "ההתנתקות" של המאון העליון

ההכנסות של הלמ"ס, מתייחסים לשכירים בלבד ומבוססים על דיווח עצמי, המאפשר מעצם טבעו דיווח חלקי. המקור הישראלי היחיד המפרסם נתונים מקבילים לאלה של אטקינסון, פיקטי וסאזו הוא מינהל הכנסות המדינה במשרד האוצר. נתוניו מתבססים על תלושי שכר ועל הרו"חות השנתיים שכל העצמאים וחלק מהשכירים נדרשים לספק לשלטונות המס. נתוני האוצר כוללים גם סעיפים שבררך כלל נשמטים מהדיווחים העצמיים לפוקדי הלמ"ס.

מנתוני מינהל הכנסות המדינה עולה כי בשנת 2015, המאון העליון של הנישומים (שכירים ועצמאים כאחד) ריכז בידיו 13.0% מכלל ההכנסה ברוטו בישראל – גידול של 44% מאז 1990.¹⁵

את הנתון הזה ניתן להעריך על רקע הנתונים של אטקינסון, פיקטי וסאזו, המוצגים בלוח שבעמוד הבא. מעניין לראות, ראשית, כי הנתון של ישראל ב-2015 – 13.0% – מציב אותה בין הארצות היותר בלתי-שוויוניות (בהנחה שבארצות אלה נותר חלקו של המאון העליון ב-2015 דומה למה שהיה ב-2005). שנית, ניתן לראות כי הגידול בחלקו של המאון העליון אינו "גזירה משמים" או "תוצר אוניברסלי של הגלובליזציה", כפי שרבים אוהבים לטעון, וכי ישנן ארצות שבהן המאון העליון נהנה מחלק קטן יותר מן העוגה.

אחד התהליכים הבולטים של שלושת העשורים האחרונים הוא "ההתנתקות" של בעלי ההון ושל שכירים בעלי שכר גבוה במיוחד משאר המועסקים. אם העידן של אחרי מלחמת העולם השנייה התאפיין בארצות המערב בפריחתו של מעמד בינוני רחב מימדים, הרי שהעידן הניאו-ליברלי הנוכחי מתאפיין בהיווצרותה של שכבה חברתית דקיקה שעושרה העצום מחזיר את האנושות אל תקופות שבהן בית המלוכה ומשפחות האצולה הקרקעית השקיפו על שאר האנושות ממרום מגדל נכסיהם.

זה קרה בארצות הברית אולי יותר מבכל מקום אחר: על פי נתונים שפירסמו החוקרים אטקינסון, פיקטי וסאזו, המאון העליון קיבל שם ערב המשבר הפיננסי כ-18% מכלל ההכנסות, בהשוואה לכ-11% בשנת 1949. זהו הרקע לסיסמת תנועת המחאה החברתית שם – "אנחנו ה-99 אחוזים!" גם בארצות אחרות גדל חלקו של ה-1% העליון. אבל אין זו תופעה כללית: ישנן ארצות ובהן הולנד, צרפת, שבדיה ופינלנד, שבהן נרשמה דווקא ירידה בחלקו של המאון העליון.¹³

הנתונים של אטקינסון, פיקטי וסאזו מבוססים על דיווחים לשלטונות המס ומתייחסים לכלל המועסקים, שכירים ועצמאים כאחד.¹⁴ מבחינה זאת הם אינם ברי השוואה עם הנתונים שאנו הצגנו בעמודים 18-19, המבוססים על סקר

חלקו של המאון העליון בעוגת ההכנסות בישראל, 1990-2015

נתוני מינהל הכנסות המדינה במשרד האוצר שכיירים ועצמאים, באחוזים

2015	2011	2010	2006	2004	2002	2000	1998	1996	1994	1992	1990
13.0	12.7	14.1	11.2	11.8	13.6	12.7	12.8	10.7	7.4	7.4	9.0

הערות:

1. הכנסה ברוטו, לא מתוקנת.
 2. אין נתונים לשנים 2008 ו-2012-2014.
- מקור:** משרד האוצר, מינהל הכנסות המדינה, דו"ח שנתי, שנים שונות.

חלקו של המאון העליון בעוגת ההכנסות, סביבות 1949 ו-2010

ארצות שנבחנו על ידי אטקינסון, פיקטי וסאז

לפי סדר יורד ב-2010

מדינה	% ההכנסות במאון העליון בסביבות 1949 ¹	% ההכנסות במאון העליון בסביבות 2010 ²
הודו	12.0%	9.0% (2005) ¹
אוסטרליה	11.3%	9.0% (2013)
שבדיה	7.6%	8.7% (2013)
ספרד	--	8.6% (2012)
צרפת	9.0%	7.9% (2013)
נורבגיה	8.9%	7.8% (2011)
ניו זילנד	10.0%	7.7% (2013)
פינלנד	7.7%	7.1% (2005)
דנמרק	--	6.4% (2010)
הולנד	12.1%	6.3% (2012)

מקורות:

ישראל: משרד האוצר, מינהל הכנסות המדינה, דו"ח שנתי, שנים שונות.
 שאר הארצות: Atkinson, A., Piketty, T., and Saez, E., "Top Incomes in the Long Run of History," *Journal of Economic Literature* 2011, 49/1, 3-71.
 שאר הארצות: <http://www.wid.world>

מדינה	% ההכנסות במאון העליון בסביבות 1949 ¹	% ההכנסות במאון העליון בסביבות 2010 ²
ארצות הברית	11.0%	22.0% (2015)
ארגנטינה	19.3%	16.8% (2005) ¹
סינגפור	10.4%	13.6% (2012)
קנדה	10.7%	13.6% (2010)
ישראל	9.0% (1990)	13.0% (2015)
גרמניה	11.6%	13.0% (2009)
בריטניה	11.5%	12.7% (2012)
סין	--	11.4% (2015)
שווייץ	9.9%	10.6% (2010)
אירלנד	12.9%	10.5% (2009)
יפן	7.9%	10.4% (2010)
איטליה	--	9.4% (2009)
פורטוגל	--	9.4% (2005) ¹

שכר המנהלים הבכירים

בשנת 2016 הפערים בין המנהלים הבכירים ובין שאר העובדים הוסיפו להיות גבוהים ביותר. התגמול הממוצע של המנכ"לים היה גבוה פי 39 מן השכר הממוצע במשק בשנת 2016 (9,798 ש"ח, עובדים ישראלים בלבד) ופי 79 משכר המינימום של אותה השנה (4,825 ש"ח). מן הראוי לציין כי בשנת 2016 נכנס לתוקפו חוק תגמול לנושאי משרה בתאגידים פיננסיים התשע"ו-2016. החוק קובע כי תקרת השכר בכניקים ובחברות הביטוח תוגבל לעד פי 35 מעלות השכר הנמוך בחברה. בנוסף, תגמול שיעלה על 2.5 מיליון ש"ח לבכיר באחת החברות, יחייב אישור מיוחד במוסדות התאגיד.¹⁷

חלקו הגדול של המאון העליון בעוגת ההכנסות נובע, בין השאר, משכר הבכירים במשק, שגדל מאוד בעשור האחרון. ב-2016, התגמול הממוצע של חמשת המנהלים הבכירים בתאגידים הגדולים – אלה הכלולים במדר "תל אביב 100", ירד יחסית ל-2015. מהלוח שלהלן עולה כי חבילת התגמולים של המנהלים הבכירים והמנכ"לים כמעט ולא השתנתה בחמש השנים האחרונות.¹⁶ התגמול השנתי הממוצע של כל חמשת המנהלים הבכירים בחברות אלה עמד על 3.36 מיליון ש"ח, או 281 אלף ש"ח בחודש. התגמול של מנכ"לי תאגידי "תל אביב 100" היה גבוה יותר. המנכ"לים תוגמלו, בממוצע, בסכום שנתי כולל של 4.57 מיליון ש"ח, או 382 אלף ש"ח בחודש.

תגמול מנהלים בחברות הנסחרות במדד "תל אביב 100", 2011-2016

באלפי ש"ח, במחירי 2016

בכיר ב-"תל אביב 100"						מנכ"ל						
2016	2015	2014	2013	2012	2011	2016	2015	2014	2013	2012	2011	
281	335	300	328	289	347	382	423	367	385	378	464	תגמול חודשי ממוצע
154	153	164	171	169	164	194	176	185	200	204	196	שכר ו/או דמי ניהול
79	99	91	89	89	108	123	149	147	131	133	161	מענקים
100	161	89	96	82	127	141	200	97	128	119	187	תשלום מבוסס מניות
24	32	34	32	21	37	26	36	15	34	24	54	אחר

הערות:

- הנתונים הכספיים המוצגים לעיל נלקחו מתוך הדוחות הכספיים של החברות הנסחרות במדד "תל אביב 100". הנתונים מתפרסמים מכוח תקנה 21 של הרשות לניירות ערך: תגמולים לבעלי עניין ולנושאי משרה בכירה.
 - מניתוח הדוחות הכספיים עולה, כי ישנם מקרים בהם בעלי התפקיד הבכיר בחברה אינם נמנים עם חמשת בעלי התגמולים הגבוהים מבין נושאי המשרה הבכירה בחברה או בתאגיד שבשליטתה.
 - הנתונים היום לשנים קלנדריות (2011-2016) ולמועסקים במשרה מלאה (100%). בכירים שצוינו עבורם כי הם מועסקים במשרה חלקית, שכרם תוקן באופן יחסי למשרה מלאה.
 - הנתונים אינם כוללים את כל החברות הדואליות: חברות אלו מפרסמות את הדוחות הכספיים שלהן בארה"ב והן אינן מחויבות לפרסם את שכר הבכירים בהן לפי פירוט שמי לא בישראל ולא בארצות הברית. כמו כן לא נכללו שותפויות לחיפוש נפט וגז.
 - מרכיבי השכר הם: שכר כולל הפרשות סוציאליות; מענקים (בונוס); תשלום מבוסס מניות ואחר.
 - עבור חלק מנושאי המשרה השכר ניתן באמצעות דמי ניהול.
- מקור:** עיבוד של מרכז אדוה מתוך אתר האינטרנט של הרשות לניירות ערך, שנים שונות.
- הנתונים המוצגים בעמוד זה עובדו ונותחו על ידי הכלכלנית ורו"ח ספאא סבאח אגבאריה.

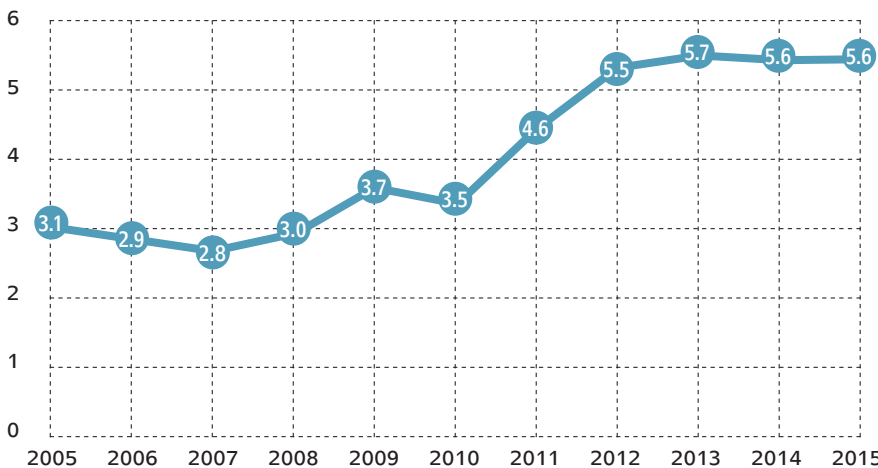
פרק ג'

משקי הבית העניים בישראל ודור ההמשך

משקי הבית העניים בישראל ודור ההמשך

מראים כי לצד הירידה בשיעור העוני הכללי של נפשות וגידול מועט בשיעור העוני של משפחות, יש עלייה בשיעור המשפחות העוברות המצויות מתחת לקו העוני. בקרב משפחות עם שני מפרנסים – הקבוצה בעלת הסיכוי הנמוך ביותר לעוני – תחולת העוני נמצאת בעלייה מתמדת: מכ-2% בתחילת שנות ה-2000 לכ-5.6% ב-2015.²⁰ בפרק זה ננסה לאפיין את משקי הבית של העוברים העניים שבראשם עומד/ת שכיר/ה וכן להצביע על ההשלכות של מצבם הכלכלי על דור ההמשך.

ראינו כי בישראל יש שיעור גבוה מאוד של עוברים בשכר נמוך (עד 2/3 ההכנסה החציונית). ישראל היא גם בעלת שיעור גבוה מאוד של עוברים עניים. בשנת 2014, 14.3% מהעוברים הישראליים נמצאו מתחת לקו העוני, בהשוואה ל-8.3% בארצות ה-OECD.¹⁸ הטענה כי עבודה מחלצת מעוני כבר אינה רלוונטית – נתוני המוסד לביטוח לאומי¹⁹

לוח 1. תחולת העוני בקרב כלל המשפחות עם שני מפרנסים, 2005-2015

שיעור מתוך כלל המשפחות עם שני מפרנסים

מקור: המוסד לביטוח לאומי, דוח ממדי העוני והפערים החברתיים, שנים שונות.

א. מי הם משקי הבית הראשות שכיר/ה החיים בעוני?

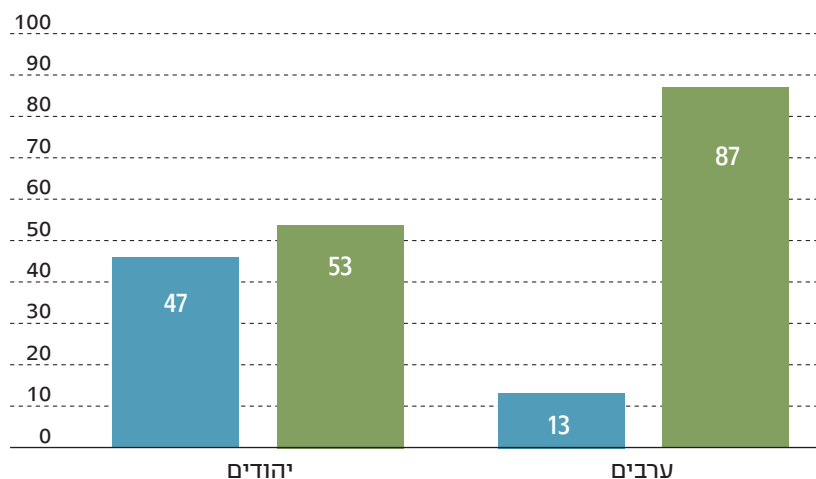
משקי הבית העניים הם משקי בית שבראשם עמדה אישה שכירה²⁴ (שיעור דומה לכלל משקי הבית שבראשם נשים – 32.5%). בדיקת משקי הבית שבראשם אישה לפי לאום מצביעה על הבדלים משמעותיים בין הקבוצות: בקרב יהודים, כמחצית מכלל משקי הבית העניים שבראשם/ן שכיר/ה היו משקי בית של נשים; בקרב ערבים – השיעור עמד על 13% בלבד; שיעור נמוך זה מוסבר בעובדה ששיעור ההשתתפות של נשים ערביות בשוק העבודה נמוך (כ-32% בלבד).²⁵ בנוסף לכה, כאשר אישה ערבייה עומדת בראש משק הבית, הוא מאופיין, בדרך כלל, בשני מפרנסים.²⁶

ב. משקי בית עניים לפי ענפים כלכליים

המכנה המשותף לכלל ראשי משקי הבית העניים הוא תעסוקה בענפים נמוכי שכר: שירותי תברואה, בינוי, שירותי אירוח ואוכל, שירותי ניהול ותמיכה וחינוך. השכר השעתי הממוצע ב-2015 בענפים בינוי (ש"ח לשעה) 48.1, שירותי אירוח ואוכל (36 ש"ח לשעה) ושירותי ניהול ותמיכה (37.5 ש"ח לשעה) נמוך בהשוואה לשכר השעתי הממוצע במשק, שעמד על 55.7 ש"ח באותה שנה.²⁷

הניתוח שלהלן מתבסס על נתוני סקר הוצאות והכנסות משקי הבית לשנת 2015 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. קו העוני הוגדר בהתאם לאופן החישוב של המוסד לביטוח לאומי, כאשר חציון ההכנסה לנפש תקנית הינו 5,053 ש"ח וקו העוני לנפש תקנית הינו 2,527 ש"ח.²¹ לצורך הניתוח בחרנו רק משקי בית שבהם ראש משק הבית הנו שכיר/ה אשר עובד/ת את מספר השעות הרב ביותר, בגיל 15 ומעלה.²²

בשנת 2015 היו בישראל 219,733 משקי בית עניים שבראשם/ן שכיר/ה והם היוו 13.1% מכלל משקי הבית שבראשם/ן שכיר/ה.²³ מתוך משקי בית אלה, 47.3% היו משקי בית של ערבים (יותר מפי שניים משיעור משקי הבית הערבים באוכלוסייה) והשאר – 52.7% – של יהודים. בקרב משקי הבית היהודים, הייצוג הגבוה ביותר היה של משקי בית חרדים: 43.6% ממשקי הבית החרדים שבראשם/ן שכיר/ה היו עניים – שיעור דומה לזה של משקי הבית הערבים. לעומת זאת, בקרב משקי בית יהודים שאינם חרדים, השיעור עמד על 5.1% בלבד. בחינה מגדרית של משקי הבית העלתה כי 34.1% מכלל

לוח 2. משקי בית עניים שבראשם שכיר/ה לפי מגדר ולאום, 2015

אחוז מתוך לאום

מקור: עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

■ גבר בראש משק הבית
■ אשה בראש משק הבית

שיעור משקי הבית העניים שבראשם שכיר/ה, ענפים נבחרים, 2015

שיעור מתוך ראשי משק הבית המועסקים באותו ענף

שיעור	ענף
34.0	בינוי
25.5	חינוך
24.0	שירותי ניהול ותמיכה (אספקת כוח אדם, שמירה, תחזוקה וכד')
23.7	שירותי אירוח ואוכל
22.3	שירותי תברואה: אספקת מים, שירותי ביוב, טיפול באשפה ובפסולת ושירותי טיהור
19.6	שירותים אחרים ²⁸
13.1	שירותי בריאות ושירותי רווחה וסעד
12.5	שירותי תחבורה, אחסנה, דואר ובלדרות
10.7	מסחר סיטוני וקמעוני; תיקון כלי רכב מנועיים ואופנועים

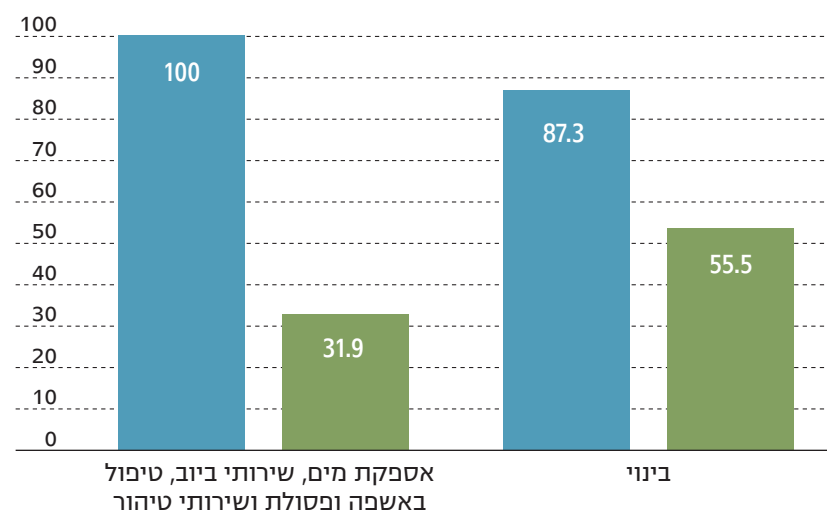
הערה: מוצגים רק ענפי כלכלה נבחרים בהם שיעור השכירים/ות שהם ראשי משק בית עניים עומד על 10% ומעלה.
מקור: עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

אספקת מים, שירותי ביוב, טיפול באשפה ופסולת ושירותי טיהור, הינם גברים ערבים, בעוד ששיעורם בענף הוא 31.9% בלבד²⁹ (ר' לוח 4 להלן).

מגמה זו אינה מפתיעה על רקע ריכוזם הכללי של עובדים ערבים במשלחי יד של צווארון כחול, כמו גם אי ההלימה בין רמת ההשכלה והתעסוקה בקרב ערבים בישראל.³⁰

משקי בית עניים שבראשם גברים ערבים מתרכזים בענפים מסוימים:

גברים ערבים מהווים 87.3% מכלל העובדים ממשקי הבית העניים בענף הבינוי, בעוד ששיעורם הכללי בענף הינו 55.5%; כל ראשי משקי הבית העניים המועסקים בענף

לוח 3. שיעור הגברים הערבים מתוך כלל העובדים ממשקי הבית העניים בענפים שונים, 2015

מקור: עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

- מתוך כלל העובדים שבראש משק בית בענף
- מתוך עובדים ממשקי בית עניים בענף

ג. הוצאות של משקי בית עניים שבראשם/ן שכירה על חינוך

הכנסה המעמידה משפחה מתחת לקו העוני משמעה רמת חיים נמוכה אשר משליכה גם על דור הילדים. בעמודים הבאים נשווה בין הוצאות משקי בית עניים ואחרים על חינוך פורמלי ובלתי פורמלי. הנתונים מתייחסים למשקי בית שבהם לפחות ילד אחד עד גיל 17, על פי המישוני הכנסה כספית ברוטו לנפש סטנדרטית.³⁸ מאחר ובשני החמישונים העליונים (עשירוני הכנסה 7-10) אין כמעט משקי בית חרדיים וערביים, ההשוואה תצטמצם לשלוש קבוצות הכנסה: משקי בית עניים (אשר מהווים חלק מהחמישון התחתון), משקי בית בחמישון השני ומשקי בית בחמישון השלישי. תחילה נציג את התפלגות משקי הבית של השכירים לפי חמישוני ההכנסה הכספית (ר' לוח 5 להלן).

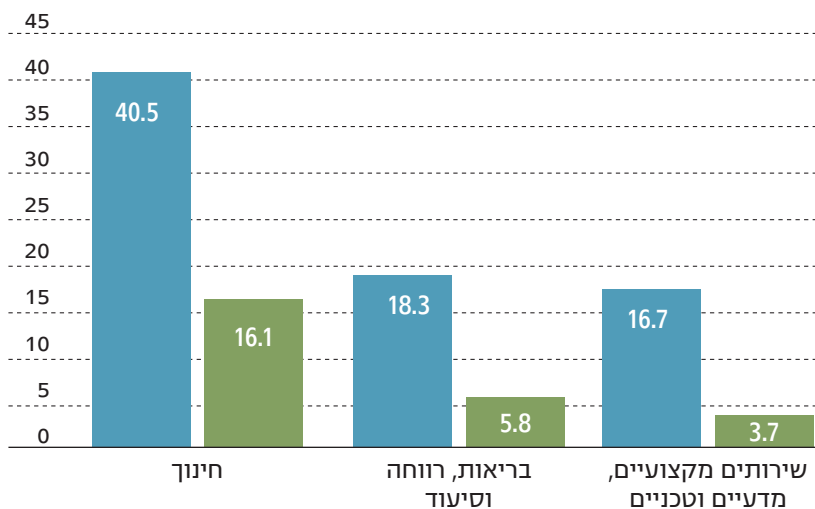
את ההוצאות על חינוך חילקנו לשתי קטגוריות:

- חינוך פורמלי: תשלומים עבור גן טרום חובה, גן חובה, בית ספר יסודי, חטיבת ביניים, בית ספר תיכון עיוני, בית ספר תיכון מקצועי/חקלאי ותשלומים לפנימייה.
- חינוך בלתי פורמלי: תשלומים עבור מעון יום, משפחתון, פעוטון או מטפלת בבית, צהרון או מועדונית לילדים, שיעורי עזר לתלמידים, ספרי לימוד, מחברות, כלים לכתיבה.³⁹

נשים חרדיות העומדות בראש משקי בית עניים מתרכזות גם הן בכמה ענפים:

שיעורן גבוה במיוחד בענפים חינוך (40.5%), בריאות, רווחה וסעד. כמו כן נמצא שיעור גבוה בענף שירותים מקצועיים, מדעיים וטכניים – ככל הנראה נשים חרדיות העוסקות בתחום הנהלת החשבונות (ר' לוח 3 לעיל).³¹ נציין כי מדובר בענפים "נשיים" – שמעל 60% מהמועסקים בהם הן נשים.³² ריכוזן של נשים חרדיות בענפים הללו עולה בקנה אחד עם המאפיינים הכלליים של תעסוקת נשים חרדיות:

- מרבית הנשים החרדיות בוגרות סמינרים להוראה אשר מחזיקות בתעודה שאינה מוכרת על ידי משרד החינוך, מועסקות במקומות עבודה המנוהלים על ידי חרדים.³³
- מרבית מוסדות החינוך החרדיים מנוהלים על ידי עמותות ולא על ידי משרד החינוך.³⁴ בחלק מהם, השכר המשולם אינו תואם את היקף המשרה הפועל: כך, לעיתים, נשים המועסקות במשרה מלאה מקבלות תשלום עבור משרה חלקית.³⁵
- עובדות חרדיות המועסקות בענף החינוך מועסקות בהיקף משרה נמוך יחסית לנשים לא חרדיות. שעות העבודה הממוצעות בקרב שכירות חרדיות עמדו בשנת 2014 על 29.1 שעות שבועיות, בהשוואה ל-37.9 שעות שבועיות בקרב יהודיות שאינן חרדיות.³⁶
- נשים חרדיות משתכרות שכר הנמוך ב-15.5% מזה של נשים חילוניות באותו העיסוק.³⁷

לוח 4 שיעור הנשים החרדיות מתוך כלל העובדים ממשקי הבית העניים בענפים שונים, 2015

מקור: עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

- מתוך כלל משקי הבית שבראשן עובדת בענף
- מתוך עובדות ממשקי בית עניים בענף

הנמוכה ביותר היא זו של משקי בית עניים בראשות שכיר/ה – 105 ש"ח לחודש. משקי בית בחמישון השני הוציאו פי 2.6 יותר ואילו משקי בית בחמישון השלישי הוציאו סכום הגדול כמעט פי 4 (ר' לוח 7 להלן).

לסיכום, חרף העלאת שכר המינימום בשנתיים האחרונות, ישראל עדיין מאופיינת בשיעור גבוה של עובדים עניים וכן בפערי שכר גדולים.

ביטוי בולט לכך הוא העלייה בתחולת העוני במשפחות שבראשן שכיר/ה, המשקפת מצב בו עבודה כבר אינה מחלצת מעוני.⁴¹

התמיכה המוצעת היום לעובדים עניים מתמקדת במענק עבודה – "מס הכנסה שלילי", אולם סכומי המענק נמוכים ואינם מספיקים להוציא משפחות עובדות בשכר נמוך מתחולת העוני ומסביבת העוני.⁴²

מרבית משקי הבית שבראשם שכירים עניים מועסקים בענפים המאופיינים ברמת טכנולוגיה נמוכה, שיעורי התאגדות נמוכים וריבוי הסדרי העסקה פוגענית – באמצעות קבלני משנה, במשרות חלקיות ושעתיות. משקי בית עניים ערבים מרוכזים במיוחד בענף הבינוי. בענף זה חלים הסכמים קיבוציים אולם הוא מאופיין בעובדים

מבחינת הוצאה על חינוך פורמלי, ניתן לראות כי ישנו גידול בהוצאה של משקי הבית ככל שהם משתייכים לחמישון גבוה יותר. יחד עם זאת, הפערים בין החמישונים קטנים, במיוחד בקרב משקי הבית הערבים. סביר להניח, כי משקי הבית בחמישונים הנמוכים והבינוניים מתבססים בעיקר על חינוך ציבורי.

בכל שלוש קבוצות ההכנסה – משקי בית עניים, משקי בית בחמישון השני ומשקי בית בחמישון השלישי, קיימים פערים בין יהודים לערבים בהוצאה על חינוך פורמלי. פערים אלה תואמים את פערי ההכנסות בין שתי הקבוצות.

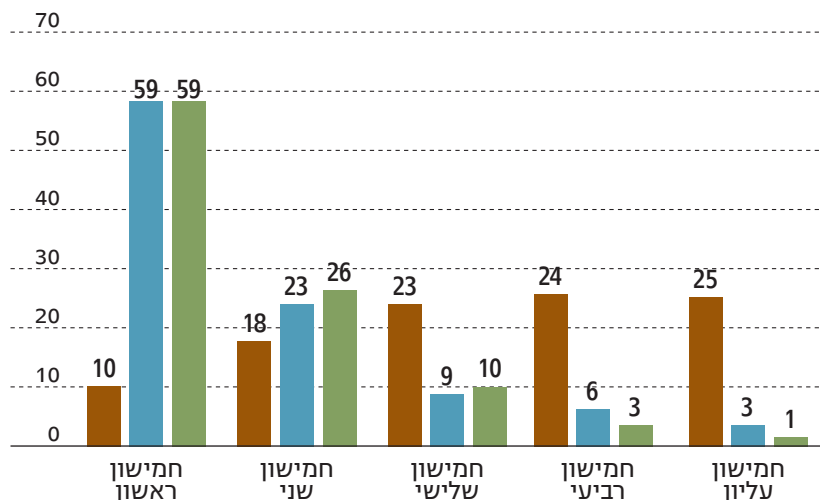
הוצאה על חינוך בלתי פורמלי: בניגוד לחינוך הפורמלי שממומן ברובו על ידי המדינה, מרבית החינוך הבלתי פורמלי ממומן על ידי משקי הבית. לפיכך אין זה מפתיע שבהוצאה על חינוך בלתי פורמלי, הפערים בין שלוש השכבות גדולים הרבה יותר מן הפערים בהוצאה על חינוך פורמלי.

בכל שלושת חמישונים ההכנסה, משקי בית ערבים מוציאים מעט מאוד על חינוך בלתי פורמלי, יתכן וזו תוצאה של היצע נמוך של מסגרות של חינוך בלתי פורמלי ביישוביהם.⁴⁰ בקרב משקי הבית היהודים, לעומת זאת, קיימים פערים גדולים בין שלושת הקבוצות: ההוצאה

לוח 5. התפלגות משקי הבית פי לאום ורמת דתיות, 2015

משקי בית שבראשם שכיר, על פי חמישון הכנסה כספית ברוטו לנפש סטנדרטית באחוזים מתוך קבוצת הלאום

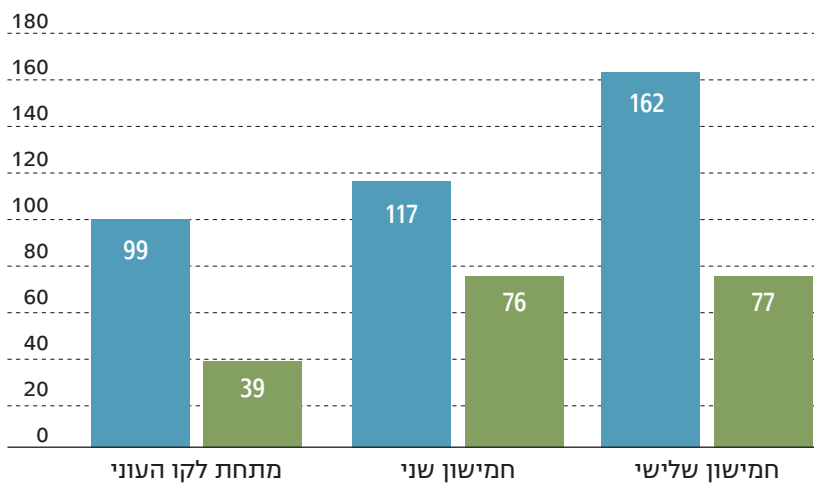
מקור: עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

■ ערבים
■ חרדים
■ יהודים לא חרדים

בהשוואה למשקי בית בחמישון העליון. המשמעות היא, שסיכוייהם של ילדים לעובדים עניים להיחלץ ממעגל העוני נמוכים. נוכח הפער הכלכלי וכן פערי ההישגים בין תלמידים מרקע חלש לרקע בינוני וחזק⁴⁴ דרושה ברחיפות מדיניות של תקצוב דיפרנציאלי שתצמצם את השלכות הפערים בין הכנסות ההורים על חינוך הילדים. מעבר לכך נדרשת השקעה מדינתית ביצירת תשתיות לחינוך בלתי פורמלי ביישובים הערבים.⁴⁵

בלתי מקצועיים המועסקים בשכר נמוך וכן בהעסקה קבלנית נרחבת. בקרב משקי הבית העניים שבראשן נשים, בולט ריכוזן של נשים חרדיות המועסקות בשכר נמוך בענף החינוך. הדבר נובע במידה רבה מהעסקה נרחבת בעמותות ורשתות, שלא לפי תנאי ההסכמים הקיבוציים במקצוע ההוראה.⁴³ מבחינת ההשלכות על דור ההמשך, משקי בית של עובדים עניים אינם מסוגלים להשקיע כספים בחינוך ילדיהם והוצאותיהם על חינוך פורמלי ובלתי פורמלי נמוכות

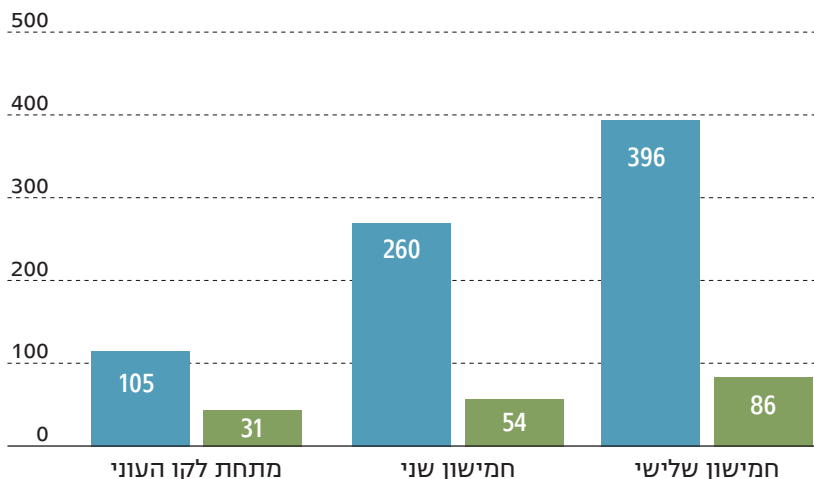

לוח 6. הוצאה חודשית לילד על חינוך פורמלי

משקי בית עניים בראשות שכיר/ה, חמישון שני וחמישון שלישי, לפי לאום, 2015 בש"ח

מקור: עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

■ ערבים
■ יהודים

לוח 7. הוצאה חודשית לילד על חינוך בלתי פורמלי

משקי בית עניים בראשות שכיר/ה, חמישון שני וחמישון שלישי, לפי לאום, 2015 בש"ח

מקור: עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

■ ערבים
■ יהודים

הערות שוליים

- 1 בנק ישראל, דו"ח לשנת 2010.
- 2 מיצב תשע"ו - ממצאים עיקריים, נובמבר 2016. הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך, משרד החינוך.
- 3 השאר הוא הכנסות מקומיות מדירות בבעלות והכנסות מרוכש וזמנות בחו"ל.
- 4 ר' תרשים בעמוד 9: חלקם של העובדים וחלקם של המעסיקים בעוגת ההכנסה הלאומית, 1995-2016.
- 5 לא כולל עובדים לא ישראלים, שכאמור מייצרים הכנסה לאומית של ארצותיהם השונות; משנת 2012 המספר כולל חיילים בצבא קבע וסדיר. הלמ"ס, ירחון סקרי כוח אדם, פברואר 2017, לוח 1.
- 6 כמובן שסכום זה, לו אכן היה מתווסף להכנסותיו של ציבור העובדים הישראלי, היה מתחלק ביניהם באופן בלתי שוויוני, שהרי חלקם בעלי הכנסות גבוהות ואפילו גבוהות מאוד וחלקם בעלי הכנסות בינוניות ונמוכות.
- 7 כל נתוני השכר בפרק זה מתייחסים לשכר ברוטו.
- 8 גם בענפי ההיי-טק תעשייה ושירותים - רק מיעוט מן המועסקים משתכר שכר נמוך; אולם נתוני המוסד לביטוח לאומי אינם מאפשרים בדיקה תת ענפית.
- 9 הלמ"ס, סטטיסטיקל 132, נשים וגברים 1990-2011.
- 10 הנתונים לקוחים מניתוח שערכנו של נתוני סקרי הכנסות של הלמ"ס לכל אחת מהשנים 2005-2015. החל ב-2012 עורכת הלמ"ס סקר שונה הקרוי סקר הוצאות והכנסות: לפיכך, לא נוכל לערוך השוואה בין שתי הסדרות. הניתוח התמקד בשכירים בלבד (שכירים כפרטים, לא משקי בית שבראשם שכיר) ולא כלל את העצמאים.
- 11 עלייה ריאלית. בנק ישראל, דין וחשבון שנתי 2016, עמוד 138-139.
- 12 שם, 138.
- 13 Atkinson, A., Piketty, T., and Saez, E., "Top Incomes in the Long Run of History," Journal of Economic Literature 2011, 49/1, 3-71.
- 14 אופן הדיווח לשלטונות המס תלוי במערכת המס של כל מדינה. המחברים מציינים שעובדה זו מקשה על ההשוואה הבינלאומית.
- 15 הנתונים מתייחסים לשכר ממוצע לחודש עבודה שכירה בתוספת סך הכנסה שנתית חייבת למעט שכר) משרד האוצר, מיהל הכנסות המדינה, דו"ח שנתי, שנים שונות.
- 16 בשנת 2015 נרשמה עלייה בחלק התגמול של תשלום מבוסס מניות. מבדיקת נתוני השכר עולה כי מקור העלייה הוא בתשלום חריג שקיבל מנכ"ל חברת פריגו באותה השנה.
- 17 חוק תגמול לנושאי משרה בתאגידים פיננסיים (אישור מיוחד ואי התרת הוצאה לצרכי מס בשל תגמול חריג), התשע"ו-2016. ספר החוקים, 12 באפריל 2016.
- 18 OECD, Income Distribution Database, Table 1. <http://oe.cd/fidd>;
- 19 המוסד לביטוח לאומי, ממדי העוני והפוערים החברתיים, דוח שנתי, 2015. דצמבר 2016.
- 20 שם, 19.
- 21 המוסד לביטוח לאומי, ממדי העוני והפוערים החברתיים, דוח שנתי, 2015. דצמבר 2016.
- 22 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "משקי בית ומשפחות: רקע והגדרות".
- 23 עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- 24 הכוונה היא למשקי בית בהם האישה עובדת את מספר השעות הרב ביותר מבין המפרנסים. משקי הבית הללו כוללים בתוכם גם משקי בית של חד הוריות.
- 25 שלי מזרחי סימון, 2016. תעסוקה בקרב נשים ערביות, מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- 26 חיזוק לכך ניתן לראות בפרסום של הביטוח הלאומי אשר מציין כי רק 8% מהמשפחות החד הוריות הן משפחות ערביות. ר' טולידנו, אסתר ושנטל וטרשטיין, 2014. משפחות חד-הוריות 1999-2013, סקרים תקופתיים, המוסד לביטוח לאומי.
- 27 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: הכנסות של בני 15 ומעלה - נתונים מסקר הוצאות משק הבית 2015 - הכנסה ברוטו לשכיר, לפי ענף כלכלי (סיווג 2011), רמת השכלה ומין, לוח 9 (בדפוס).
- 28 שירותים אחרים כולל: ארגונים חברתיים, תיקון של מחשבים, ציוד אישי וציוד לבית ושירותים אישיים אחרים (עיצוב שיער וטיפולי יופי, שירותי כביסה וניקוי יבש וכו').
- 29 עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- 30 מיעארי ס', נבואני ע' וחסאב נ. (2011). מגמות בפערי שכר בין יהודים לערבים 1997-2009, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- 31 עיבוד של מרכז אדוה לסקר הוצאות משק הבית, 2015, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- 32 חסון, י' ודגן-בוזגלו נ. (2013). בידול תעסוקתי ופער שכר בין גברים לנשים. מרכז אדוה: שוות ערך-לקידום שכר שווה.
- 33 שטרן, פייגי. 2016. "חרדות לגורלן", ידיעות אחרונות: <http://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-4765627,00.html>
- 34 צ'רנוביקי, מיכל. 2016. "מיכל צ'רנוביקי מסבירה: כל הסיבות לתנאי העסקה מחפירים של עובדי חינוך חרדים", בחדרי חרדים: <http://www.bhol.co.il/107206>
מיכל-צ'רנוביקי-על-תעסוקת-חרדיות-בושה
- 35 הורוביץ, נרי. 2012. תשתית למיפוי החינוך החרדי בישראל. אגורא מדיניות. שטרן, פייגי. 2016. "חרדות לגורלן", ידיעות אחרונות.
- 36 משרד האוצר, אגף הכלכלן הראשי, 17 באפריל 2016. סקירה כלכלית שבעית.
- 37 מרכז המחקר והמידע של הכנסת, מסמך עמדה - תעסוקת הנשים החרדיות בישראל, 2014.
- 38 חמישוני הכנסה כספית ברוטו לנפש סטנדרטית בקרב משקי בית שבראשם שכיר/ה בלבד.
- 39 ההוצאה לא כללה חוגים מאחר ולא ניתן היה להפריד בין חוגים לילדים ולנוער לבין אלו של המבוגרים.
- 40 הרשויות המקומיות הן גורם מרכזי במתן שירותי חינוך בלתי פורמלי. היעדרה של הסדרה ברורה וכוללת של תחומי הסמכות והאחריות בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי בהקשר זה מביא להבדלים ניכרים בין רשויות מקומיות אשר לאופן המעורבות ולמידת המעורבות שלהן בחינוך הבלתי פורמלי של בני נוער. הבדלים אלו נובעים, בין השאר, ממצבן הכלכלי של הרשויות - המקומיות. בהתאם לכך, קיימים פערים ניכרים במידת ההשתתפות של בני נוער ממצגרים שונים בפעילויות פנאי ובפעילויות חינוך בלתי פורמלי ברשויות המקומיות. ר' האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים. צוות מומחים לנושא חינוך בלתי פורמלי. ר' חינוך בלתי פורמלי בחברה הערבית, אוגוסט 2015, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- 41 בנק ישראל, דו"ח לשנת 2010.
- 42 דו"ח בנק ישראל משנת 2010 שעוסק במס הכנסה שלילי מציין כי בשנה הראשונה להפעלתו הוא סייע לחלץ מעוני כ-4.5% ממקבלי המענק. ר' בנק ישראל, יוני 2010. מס הכנסה שלילי, תוצאות השנה הראשונה ליישום החוק.
- 43 הורוביץ, נרי. 2012. תשתית למיפוי החינוך החרדי בישראל. אגורא מדיניות.
- 44 מיצב תשע"ו - ממצאים עיקריים, נובמבר 2016. הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך, משרד החינוך.
- 45 ר' חינוך בלתי פורמלי בחברה הערבית, אוגוסט 2015, האוניברסיטה העברית בירושלים.

AdvaCenter مرکز أدفا
מרכז אדוה
מידע על שוויון וצדק חברתי בישראל